

թեամբ, որ իմանայ թէ ինչ պահանջներ կան: Նոյնը կը լինի և այս գէպքում, ուստի հրատարկչուհու համակրելի որոշումը — այս գրքի վաճառումից գոյացած արդիւնքը յատկացնել որբերին — պէտք է գրդի դարձեալ մեր սակաւաթիւ ընթերցող դասին՝ հնարաւորութիւն տալ որ այդ որոշումը արագ իրագործուի: Գիրքը այնքան մաքուր և գեղեցիկ է հրատարակուած, որ ոչ միայն իր բովանդակութեամբ, այլ և արտաքինով կարող է ամեն մի տան գրադարանի զարդ լինել:

Լ. Ս.

Յ) Յուլիսի հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի կարիւն: Կազմեց Հր. Ս. ձառեան. Վիեննա, 1900: Մեծադիր IX+37 էր., գինն է 1,50 ֆր.:

Հայերէն ձեռագիրները ցրուած են զանազան աշխարհներում, գիտական հաստատութիւններին, վանքերի գրադարաններում և մասնաւոր անձանց մօտ: Նրանց թիւը չէ կարելի նոյնիսկ մօտաւորապէս հաշուել, բայց ինչ որ յայտնի է՝ 7000-ից աւելի է: Բայց այս թիւը, եթէ նաև վրան աւելացնենք 2—3000 անյայտ ձեռագիր, մասնաւոր անձանց մօտ՝ այնու ամենայնիւ ճիշտ հասկացողութիւն չէ տալիս հայոց գրական հարստութեան մասին այն հազարամեայ շրջանում, երբ տպագրութիւնը դեռ հնարուած կամ տարածուած չէր և գրական աշխատանքները ձեռքով արտագրուում և իբրև ձեռագիր տարածուում էին ընթերցող շրջաններում: Գիրք ասելով՝ մենք ներկայումս հասկանում ենք մի ամբողջացած աշխատութիւն. մի գիրքը մի նիւթ է պարունակում: Ուրիշ բան է ձեռագիրը: Շատ յաճախ մի ձեռագիրը — մի ամբողջ մատենագարան է. տասը-քսան և աւելի առանձին աշխատութիւններ ամփոփուած են մի կազմի մէջ և կազմում են մի ձեռագիր: Մի որևէ ճառընտիր պարունակում է հարիւրաւոր ճառեր, զանազան հեղինակների և ժամանակների գործ՝ զանազան նիւթերի մասին: Մի պատմական ձեռագիր՝ մի ամբողջ շարք հայ պատմագիրների, մեծ մասամբ ժամանակագրական կարգով դասաւորուած: Մի «ոսկեփորիկ» ինչ տեսակ նիւթեր ասես չէ պարունակում — առակներ, պատմութեան, բժշկական խորհուրդներ, հմայութիւններ, ոտանավորներ, սրամտութիւններ և այլն: Այնպէս որ, եթէ յայտնի և անյայտ հայերէն ձեռագիրների թիւը ընդունենք նոյնիսկ հաւատար տասն հազարի՝ այնու ամենայնիւ իսկական գրքերի, առանձին աշխա-

տութիւնների քանակութիւնը այս թուից մի քանի անգամ աւելի կը լինի:

Միւս կողմից՝ ձեռագիրների այս մեծ քանակութիւնը պէտք է շատ և շատ անգամ կրճատել՝ երբ կամենանք որոշել հեղինակութիւնների թիւը, նիւթերի անունները, որովհետև կան այնպիսի երկեր, որոնցից միայն մի կամ երկու օրինակ է հասել մեզ, բայց աւելի շատ են այնպիսի երկերը, որոնցից տասնաւոր և հարիւրաւոր օրինակներ կան: Վերջին տեսակին են պատկանում եկեղեցական արարողութիւնների գրքերը, մանաւանդ շարականներն ու աւետարանները, որոնց ձեռագիր օրինակները շատ շատ են:

Հասկանալի է ուրեմն, որ շատ հետաքրքրական կը լինէր կազմել ցուցակ գոյութիւն ունեցող հայերէն ձեռագիրների, որպէսզի գոնէ յայտնի դառնայ, թէ որքան է նրանց թիւը և ինչ նիւթեր են պարունակում նրանք: Բայց բացի այս տարրական պահանջին բաւականութիւն տալուց՝ ցուցակը մեծ կարևորութիւն կ'ունենար մեր հին մատենագրութեան ուսումնասիրութեան համար: Բանասէրը այդպիսի ցուցակի շնորհիւ կիմանար, թէ իւր ուսումնասիրած խնդրին վերաբերեալ ինչ նիւթեր կան և ինչ ձեռագիրներում և որպիսի արժէք ունին, և նրանց ձեռք կը բերէր՝ արտագրել տալով կամ անձամբ ծանօթանալով, և այսպիսով իւր ուսումնասիրութիւնը լիակատար կը լինէր: Որեւէ հին հեղինակի աշխատութիւն հրատարակելիս՝ բանասէրը չէր բաւականանայ միայն իւր ձեռքի տակ եղած մի կամ երկու ձեռագրով, ինչպէս լինում էր մինչև վերջի ժամանակներս, այլ պարտք կը համարէր քննել այդ հեղինակի աշխատութիւնը պարունակող բոլոր ձեռագիրները, նրանց բաղդատելով՝ կ'ուղղէր ձեռագիրների մէջ պատահող անխուսափելի սխալներն ու աղաւաղութիւնները, այնպէս որ լոյս ընծայուած աշխատութիւնը հնարաւորութեան չափով կը լինէր անսխալ և լիակատար: Մեր պատմական հեղինակների գրեթէ բոլոր աշխատութիւնները արդէն տպագրուած են. բայց նրանցից հազիւ երկու-երեքը գոհացուցիչ լինին գիտութեան այժմեան պահանջների տեսակէտից. մնացածները շատ անկատար են: Այնպիսի առաջնակարգ հեղինակներ, ինչպէս են Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Խորենացի, Եղիշէ, Սեբեոս և այլն, լիքն են սխալներով և ուրիշ թերութիւններով, որոնք տեղիք են տուել ու տալիս են բազմաթիւ թիւրիմացութիւնների. պատճառն այն է, որ հրատարակիչները չեն օգտուել գոյութիւն ունեցող բոլոր ձեռագիրներից, նրանց չեն համեմատել միմեանց հետ, մէկով միւսի պակասութիւնը չեն ուղղել:

Ձեռագիրները, բացի բուն նիւթից, պարունակում են և ուրիշ թանկագին տեղեկութիւններ՝ յիշատակարանների մէջ, որոնց մէջ գրուած է լինում, թէ ում համար, որի ձեռքով, երբ, որտեղ և ինչ օրինակից է արտագրուած ձեռագիրը. բերում է ձեռագրի տիրոջ (ստացողի) և արտագրողի (գրչի) ամբողջ տոհմը, յիշում է, թէ ինչ նշանաւոր անցքեր տեղի ունեցան այս ինչ թուականին \*), ով ումից գնեց ձեռագիրը և քանիսով, որ եկեղեցուն կամ անձին ընծայեց և այլն: Այս յիշատակարանները, որոնք գրուած են լինում ժամանակակից մարդկանց ձեռքով՝ պարունակում են անկասկածելի ստույգ տեղեկութիւններ, որոնք շատ օգտակար նիւթ են մատակարարում պատմութեան, ժամանակագրութեան, տոմարագիտութեան, տոհմագրութեան և ուրիշ գիտութիւնների համար: Ահա այս յիշատակարաններն էլ ամբողջապէս կը տպագրուէին ձեռագիրների ցուցակի մէջ և մատչելի կը դառնային ընդհանրութեան:

Այս և ուրիշ նպատակներով վաղուց կարիք էր զգացւում հայերէն ձեռագիրների մի լիակատար ցուցակ կազմելու: Բայց ով պէտք է ձեռնարկէր այսպիսի մի ծանր գործի, որի պատճառով մէկ անհատի ոյժից շատ բարձր էր, իսկ տպագրութիւնը հարկւր հազարների կարօտ: Գործի ղեկավարութեան առաջ չուարել էին եռանդուն փափագողներն անգամ: Վերջապէս գործի գլուխ կանգնեց այն հաստատութիւնը, որ ամենից շատ հետեւում էր գիտական մեթօդ մտցնելու հայոց հին գրականութեան ուսումնասիրութեան մէջ, ուրեմն և ամենից աւելի զգում էր լիակատար ու կանոնաւոր ցուցակի անհրաժեշտութիւնը բանասիրութեան համար: Այս հաստատութիւնը—Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնն էր, որ իւրացրել էր գերմանական ձիշտ հետազոտութեան սկզբունքները և պատուաստել էր հայկական բանասիրութեան վրայ: Այս միաբանութեան զլխաւոր աշխատող ոյժերը մշակեցին ընդհանուր ծրագիր՝ հայերէն ձեռագիրների ապագայ «Մայր ցուցակը» կազմելու. աշխատանքի բաժանման սկզբունքին հետեւելով՝ հրաւիրեցին զանազան տեղերում ապրող բանասէրներին՝ կազմել ցուցակ իրանց մատչելի գրադարանների հայ ձեռագիրները և «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի էջերում իբրեւ նմուշ տպագրեցին Վիեննայի և Միւնխենի արքունի գրադարանների հայ ձեռագիրների ցու-

\*) Օրինակ, այս ցուցակում նկարագրուած մի ձեռագրի յիշատակարանում ի միջի ալոց գրուած է թէ «1743 թուին այնքան սղութիւն եղեւ, որ քիլա ցօրենն 25 դրուշ եղեւ. դրեթէ հալոց ազգն իսպառ սովալլով եղեալ ոչնչացան: Եւ չայսմ ամի դեկտեմբերի լին գիսաւոր և տոնաւոր աստղ մի երեւցաւ:» (Եր. 21):

ցակները, որոնք յետոյ հրատարակուեցին առանձին տետրակներով: Սրանից ուղիղ տասը տարի առաջ (1891-ին) սկիզբ դրուեց այս գործին, Հ. Յ. Տաշեանի և Հ. Գ. Գալէմբարեանի նախաձեռնութեամբ, և այս 10 տարուայ ընթացքում կատարուածը յոյս է տալիս, որ «Մայր ցուցակի» գաղափարը ոչ այնքան հեռուոր ապագայում կ'իրագործուի բաւարար կերպով:

Մինչև այժմ լոյս են տեսել հետեւեալ ցուցակները, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» ընդհանուր վերնագրով, բաժանուած հատորների և տետրերի: 1) Վիեննայի կայսերական մատենադարանինը, 1891 թուին, կազմեց Հ. Յ. Տաշեան (30 ձեռագիր). 2) Միւնխէնի արքունի մատենադարանինը, 1892-ին կազմեց Հ. Գր. Գալէմբարեան (22 ձեռագիր). 3) Սևանի վանքինը, 1892-ին, կազմեց Ն. Մառ (110 ձեռագիր). 4) Կեսարիայի Ս. Սարգիս վանքինը, 1892-ին, կազմեց Տրդ. վ. Պալեան (12 ձեռագիր). 5) Կեսարիայի Ս. Աստուածածնի և Գլըշէհիբի Ս. Գեորգ եկեղեցիներինը, 1893-ին, կազմեց Տրդ. վ. Պալեան (27 ձեռ.). 6) Ներսիսեան հոգևոր դպրոցինը, 1893-ին, կազմեց Ստ. Կանայեան (31 ձեռ.). 7) Փոնուզի Ս. Կարապետ վանքինը, 1894-ին, («Հանդէս ամս.»), կազմեց Հ. Յ. Տաշեան, Արշ. Միհրդատեանցի մատակարարած նիւթով (16 ձեռ.). 8) Վիեննայի Մըլխիթարեանների մատենադարանինը, 1895-ին, կազմեց Յ. վ. Տաշեան (572 ձեռ.), և վերջապէս Կարնոյ Սանասարեան վարժարանինը, որ լոյս տեսաւ անցեալ 1900 թուին Հր. Աճառեանի աշխատութեամբ և պարունակում է 42 ձեռագրի նկարագիր:

Այս բոլոր ցուցակներին, որոնք պարունակում են 853 ձեռագրի նկարագրութիւն, իբրև նախատիպ օրինակ ծառայել է առաջինը, որ կազմուած է ամենայն խնամքով ու մանրամասնութեամբ, միանգամայն համապատասխան այժմեան գիտական պահանջներին: Միւս կազմողները, լռելիայն ընդունուած համաձայնութեամբ, հետեւել են նորան. այնպէս որ չը նայելով որ նրանք տպագրուած են այլևայլ քաղաքներում (Վիեննա, Պօլիս, Թիֆլիս, Մոսկուա), բայց թէ արտաքին դիրքով և թէ սխառմով ներկայացնում են միևնոյն ընդարձակ գործի զանազան հատորները—մի երևոյթ՝ որին չէ կարելի չուրախանալ: Փոքր ինչ տարբեր սխառմով, բայց դարձեալ գիտական հիմքի վրայ և մանրամասն, կազմուած են Ն. Մառի նկարագրութիւնը էջմիածնի 10 ձեռագրի (որ զետեղուած է նրա Վարդան Այգեկցու աշխատասիրութեան երրորդ հատորում իբրև յաւելուած) և Բերլինի արքունական մատենադարանի հայերէն ձեռագիրների ցուցակը, որ կազմել է Ն. Քարամեան 1888 թուին (93 ձեռագիր), ուրեմն Մայր ցուցակի ծրագիրը պատրաստուելուց առաջ:

Այս տպագրուած ցուցակների մէջ ընդարձակութեամբ ու մշակութեամբ առաջին տեղը գրաւում է Վիեննայի Միութարեանների հայ ձեռագիրների ցուցակը, որ, ընդունուած ֆորմատով, մեծագիր հրատարակութիւն է, և պարունակում է 1511 երկսիւն երես և 7 տախտակ՝ զանազան ձեռագիրների գրերի նմանատիպ պատկերներով: Այս շքեղ հատորը պատրաստուած էր միաբանութեան կողմից իբրև գրական ընծայ՝ միաբանութեան արքայի, գեր. Արսէն արքեպիսկոպոս Այտնեանի գրական յիսնամեայ յօբելեանի առիթով և պատիւ է բերում թէ՛ կազմողի, Հ. Յ. Տաշեանի աշխատասիրութեան ու հմտութեան և թէ՛ Վիեննայի Միութարեան տպարանին:

Բայց հայերէն ձեռագիրների երկու գլխաւոր շտեմարանները, էջմիածնի և Վենետիկի գրադարանները, դեռ չունին այժմեան պահանջներին համապատասխան ցուցակներ: Էջմիածնի ձեռագիրների ցուցակը, ինչպէս գիտենք՝ արդէն կազմել է Հ. Մեսր. վ. Տէր-Մովսիսեան, և միայն նիւթական միջոցների պակասութիւնից է յետաձգւում նրա հրատարակութիւնը: Իսկ թէ Վենետիկի, ինչպէս և Երուսաղէմի հայոց վանքի ձեռագիրները երբ կ'արժանանան օրինաւոր տպագրուած ցուցակի՝ դեռ յայտնի չէ:

Պ. Հր. Աճառեանի ցուցակին գալով, որ մեզ առիթ տուեց այս ընդհանուր տեղեկութիւնները հաղորդելու հայ ձեռագիրների ցուցակների մասին—առանձին նոր բան ասելիք չը կայ. նա կազմուած է Մայր ցուցակի համար մի անգամ ընդ միշտ մշակուած ծրագրով ու ոճով. և այս հանգամանքը արդէն բաւական է երաշխաւորելու նրա լիակատարութիւնն ու առաւելութիւնները. նկատելու է միայն, որ նա աւելի համառօտ է քան միւս համանման ցուցակները. ձեռագիրների յիշատակարանները բաւական ճշտութեամբ չեն արտագրուած (օրինակ, եր. 12, ա սիւն, տող 3—4 «գիր տարու գյունուարի ամսոյ մէկին». պէտք է լինէր—«գիր տարու դ (,) յունուարի ամսոյ մէկին». 15 եր. բ. սիւն, 9 տող ներքեից. «առիւծն արիատիպ մարկոսին». պէտք է լինէր—«առիւծն արի (') տիպ մարկոսին». եր. 10 բ սիւն. 11 տող ներքեից. ծածկագրութեան մէջ չ գրի փոխարէն պէտք է լինէր ջ. և այլն \*): Նոյնպէս ցանկալի էր, որ

\*) Այս վերջին ծածկագրութիւնը ց. վ. ե. կ. չ. (=ջ), բ. կ. ե. մ. խ.—նշանակում է «զգրող սորին» և հիմնուած է գրերի թուական նշանակութեան վրայ, միատրններն ու հաղարատրները միմեանց տեղ գործածելով, իսկ տամատրներն ու հարիւրատրները՝ միմեանց տեղ իսկ ծածկագրութեան առաջին 5 գիրը—բ. լ. ց. ֆ. վ.—դարձեալ եղբայրագիր է, ինչպէս և շարունակութիւնը, և նշանակում է «գիրք», միայն թէ առաջին գիրը սխալմամբ բ է գրած փոխանակ դ-ի:

ընդունուած սովորութեամբ՝ նոտր գրով գրուէին այն տառա-  
սխալներն ու կասկածելի ընթերցուածքները, որոնք բուն ձե-  
ռագրին են պատկանում, որպէսզի պարապողը նրանց չը հա-  
մարէր տպարանական կամ արտագրութեան սխալ:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

Թ) ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ. Խառազան, Ա. պրակ, 8ունուար, 1901,  
Փարիզ 1901 թ.:

Այդ գրքոյկը գրուած է մեծամիտ և ինքնահաւան տոնով.  
«Էապէս և ամբողջապէս, պայքարի օուկան մէ», ուստի... «Թող  
գիտցած ըլլան»... «Խառազանը բամֆլէներու շարք մըն է, զոր  
պիտի հրատարակեմ, պոռչիւռի ձեով, ... երբ այս պրակին ար-  
դիւնքը ու իմ անձնական միջոցներս բաւեն տպագրութեան  
ծախքերուն», յայտնում է հեղինակը:

Այդ «պոռչիւռ» ցոյց է տալիս աւելորդ անգամ թէ՛ սրբան  
«պզտիկ» և ողորմելի է հայ ինտելիգենցիայի մի մասը, որ նոյն  
իսկ քաղաքակիրթ աշխարհում մնում է՝ իր ճակատին վատ րե-  
ժիմի հետևանքներ կրող մի խումբ, որի համար անձնական կիր-  
քը, մանր ինտրիգները ամենից թանգ են: Նա պատրաստ է իր  
«ես»-ի համար և՛ իր դրամը, և՛ եռանդը, և ժամանակը վատնել,  
փոխաբէն, որ այդ միջոցներն շահեցնէ իր թշուառ ժողովրդին  
մի իրական օգուտ հասցնելու համար: Արդարև, խառազանի հա-  
րուածներին արժանի են հէնց այդպիսի «բամֆլէներ»-ով իրանց  
ժողովուրդը զբաղեցնող ողորմելի ինտելիգենտները...

Լ. Ս.